

"כדי שתשרה בו ברכה"

הענקה לעבד עברי בשיטת הרמב"ם / צור גרוסמן

- א. פתיחה
- ב. מתי מעניקים
 - ב.1. הענקה במיתת האדון
 - ב.2. הענקה למוכר עצמו
 - ב.3. הענקה לבורח ויוצא בגרעון כסף
- ג. ענק עבד עברי – לעצמו?
- ד. הענקה מדבר המתברך והענקה כשלא התברך הבית
- ה. טעמים להענקה
 - ה.1. צדקה
 - ה.2. מתנה
 - ה.3. שכירות
- ו. שיטת הרמב"ם
- ז. סיכום
- ח. נספח: מצוות הענקה כהשראה ליחסי עובד-מעביד בימינו

א. פתיחה

בספר דברים נצטוונו ביחס לעבד עברי:

כי ימכר לך אחיד העברי או העבריה ועבדך שש שנים ובשנה השביעית תשלחנו חפשי מעמך: וכי תשלחנו חפשי מעמך לא תשלחנו ריקם: העניק תעניק לו מצאנך ומגורנך ומיקבך אשר ברכך ה' א-להיך תתן לו: וזכרת כי עבד היית בארץ מצרים ויפדך ה' א-להיך על כן אנכי מצוך את הדבר הזה היום: והיה כי יאמר אליך לא אצא מעמך כי אהבך ואת ביתך כי טוב לו עמך: ולקחת את המרצע ונתתה באזנו ובדלת והיה לך עבד עולם ואף לאמתך תעשה כן: לא יקשה בעינך בשלחך אתו חפשי מעמך כי משנה שוכר שכיר עבדך שש שנים וברכך ה' א-להיך בכל אשר תעשה (דברים טו, יב-יח).

מצוות עשה של ”העניק תעניק” ומצוות לא תעשה של ”לא תשלחנו ריקם” הן מצוות שנוספו בספר דברים על דיני עבד עברי האמורים עד כה, והן מאירות את העבד העברי באור שונה מהדימוי המקובל של מוסד העבדות. גם ביחס לדיני התורה המעצבים יחס טוב לעבד עברי, החובה לתת מענק שחרור היא בגדר תופעה חריגה. ניתן להניח שהבנת מעמדו של עבד עברי תסייע בידינו להבין מצווה זו, אך כבר בתורה ניתן לראות שיש לעבד עברי כמה פנים. למשל, בספר ויקרא נאמר:

וְכִי יִמּוֹךְ אַחִיךָ עִמָּךְ וְנִמְכַר לְךָ לֹא תַעֲבֹד בּוֹ עֲבַדְתָּ עֶבֶד: כְּשֹׁכֵר פְּתוּשֵׁב יִהְיֶה עִמָּךְ עַד שְׁנַת הַיָּבֵל יַעֲבֹד עִמָּךְ: וַיֵּצֵא מֵעִמָּךְ הוּא וּבְנָיו עִמּוֹ וְשָׁב אֶל מִשְׁפַּחְתּוֹ וְאֶל אֲחֻזַּת אֲבֹתָיו יָשׁוּב: כִּי עֶבְדִּי הֵם אֲשֶׁר הוֹצֵאתִי אִתָּם מֵאֶרֶץ מִצְרַיִם לֹא יִמְכְרוּ מִמִּכְרַת עֶבֶד: לֹא תִרְדֶּה בּוֹ בְּפִרְךָ וְיִרְאֶת מֶאֱ-לֹהֶיךָ (ויקרא כה, לט-מג).

בפרשייה זו עבד עברי אינו מכונה עבד אלא ”אחיק”, ומעמדו הוא כמעמדו של שכיר. הדינים המיוחדים של עבד עברי מנומקים בכך שבני ישראל הם עבדי ה’, ואדנות של בשר ודם באה בסתירה למימוש עבדות זו. לעומת זאת בספר שמות עבד עברי מתואר בפשטות כעבד: ”כִּי תִקְנֶה עֶבֶד עֶבְרִי שֵׁשׁ שָׁנִים יַעֲבֹד וּבְשָׁבְעַת יֵצֵא לְחֻפְשֵׁי חָנָם” (שמות כא, ב).

במאמר זה נעסוק במצוות הענקה לעבד עברי בשיטת הרמב”ם. מתוך התבוננות בסוגיות הגמרא, בדברי הראשונים והאחרונים ובעיקר בדברי הרמב”ם, נבקש להציע כי מצוות הענקה משקפת את היחס הכללי של התורה לעבד עברי, ואת מקומה הייחודי של מצווה זו בתיקון החברה¹. בסוף דברינו נצרף נספח שיציג את ההשפעה

¹ חלק מהביאורים וההסברים שנציע במאמר באו כבר בצורה זהה או קרובה בכמה מאמרים, אך דומני שיש בדברים שנציע כמה הבדלים, וכן כמה דברים שנוספו על דבריהם. ראו: אלי פיירמן, ’גדר מצוות הענקה’, מעליות יב; הרב צחי הרשקוביץ, ’ביאור מחלוקת התנאים בסכום הענקת עבד עברי’, מעליות כא; הרב חיים נבון, ’מעמדו של עבד עברי’, עלון שבוע 148; עדו ברט, ’צדקה במקרא’, גולות יג עמ’ 416-417; הרב עזריאל אריאל, ’העניק תעניק’ – אותר, באתר האינטרנט של ישיבת אורות שאול. במסגרת מאמר זה לא נידרש לעיסוק שיטתי בפרשיות התורה ביחס לעבד עברי ולהבדלים שביניהן. על כך ראו: הרב מרדכי ברויאר, ’לימוד פשוטו של מקרא – סכנות וסיכויים’, בתוך: ’שיטת הבחינות’ של הרב מרדכי ברויאר עמ’ 61-69; הרב תמיר גרנות, ’פרשת עבד עברי’, באתר האינטרנט VBM; הרב אלחנן סמט, ’עיונים בפרשות השבוע (סדרה ראשונה)’, ויקרא-במדבר-דברים, עמ’ 110-125.

של מצוות הענקה במשך הדורות כמקור השראה לעניינים שונים, ביניהם יחסי עובד ומעביד ושיקום עבריינים.

ב. מתי מעניקים

ההיבט הראשון של מצוות הענקה אותו נבחן הוא מתי מעניקים. כך נאמר בכרייתא שהובאה בגמרא:

אלו מעניקים להם: היוצא בשנים, וביובל, ובמיתת אדון, ואמה העבריה בסימנין, אבל בורח, ויוצא בגרעון כסף - אין מעניקים לו; ר"מ אומר: בורח אין מעניקין לו, ויוצא בגרעון כסף מעניקים לו; ר"ש אומר: ארבעה מעניקים להם, שלשה באיש וג' באשה, ואי אתה יכול לומר ארבעה באחד מהן, לפי שאין סימנין באיש ורציעה באשה (בבלי קידושין טז ע"ב).

ביחס לשאלה מתי מעניקים נעסוק בשלושה מצבים שישנה מחלוקת לגביהם, מתוך הנחה שהמחלוקת עשויה לשקף תפיסות שונות של מצוות הענקה: (1) הענקה במיתת האדון; (2) הענקה למוכר את עצמו; (3) הענקה לבורח וליוצא בגרעון כסף.

ב.1. הענקה במיתת האדון

מהברייתא בבבלי נראה שאין חולק על כך שמעניקים לעבד עברי כאשר הוא יוצא במיתת האדון, כלומר לעבד נרצע, כפי שנאמר במשנה (קידושין א, ב). אך בירושלמי מופיעה ברייתא אחרת:

"אילו שמעניקין להם היוצא בשנים וביובל ואמה העבריה שהיא קונה את עצמה בסימנין אבל היוצא בגרעון כסף ובמיתת האדון אין מעניקין להן" (ירושלמי קידושין א, ב).

בהמשך מובאת מחלוקת בין בר פדייה לאמורא אחר כיצד לדרוש את המילים שבאות מיד לאחר תיאור רציעת העבד שחפץ להישאר תחת אדונו: "וְאִם לְאַמְתָּךְ תַּעֲשֶׂה כֵּן" (דברים טו, יז). הגמרא מלמדת שבר פדייה סבר שאם האדון מת, בנו או בתו יורשים

את העבד או את השפחה הכנעניים, ולכן הוא דורש את המילים בהיקש כדי למעט אמה עבריייה שלא עוברת לבת האדון: ”הקיש אמה עבריייה לנרצע מה הנרצע יוצא במיתת רבו אף אמה עבריייה יוצאה במיתת רבה” (ירושלמי קידושין א, ב). אולם בר הפלוגתא שלו, שסבר שבמיתת האדון העבד או השפחה משתחררים ואינם עוברים לבן או בת האדון, דרש את המילים ”תעשה כן” כמתייחסות להענקה האמורה קודם לכן בפרשייה, כלומר הפסוק בא ללמד שמעניקים לאמה עבריייה כשהיא יוצאת בסימנים.

בבבלי אין מחלוקת בדבר, ומובאת ברייתא אחת מוסכמת המתאימה בדיוק לדעת בר פדייה: ”תנו רבנן: עבד עברי - עובד את הבן ואינו עובד את הבת, אמה עבריה - אינה עובדת לא את הבן ולא את הבת” (בבלי קידושין יז ע”ב). אמנם הנחת המוצא של הבבלי היא שמעניקים גם ליוצאים במיתת האדון, וגם ליוצאת בסימנים: ”אלו מעניקים להם: היוצא בשנים, וביובל, ובמיתת אדון, ואמה העבריה בסימנין” (שם טז ע”ב).

אפשר להציע שדעת התנא בירושלמי היא שמצוות הענקה נוגעת רק ליוצאים בזמן מסוים כמצוין בפרשייה בדברים, אך הענקה לאמה עבריייה היוצאת בסימנים מצריכה לימוד מיוחד משום שיציאה זו לא נמצאת בפרשייה בדברים והיא נלמדת ממקום אחר². אולם הבבלי מבין שמצוות הענקה שייכת לכל יציאה (למעט יציאה ברצון שנעסוק בה בהמשך), וממילא לא צריך לימוד מיוחד ליוצאת בסימנים. מתוך כך עולה שלהשקפת הבבלי הענקה קשורה באופן מהותי לשחרור עבד או אמה עבריים, לעומת השקפת התנא בירושלמי שרואה במצוות הענקה דין מקומי ששייך ליוצאים בזמן מסוים, ולכן הרחבת חיוב ההענקה מצריכה לימוד מיוחד.

² ”וְיִצְאָה חָנָם אִין פְּסָף” (שמות כא, יא); בבלי קידושין ד ע”א-ע”ב; ירושלמי קידושין א, ב.

ב.2. הענקה למוכר עצמו

סוגייה נוספת שאין בה תמימות דעים, היא האם יש להעניק לאדם שמכר את עצמו לעבדות. בגמרא נאמר שעבד עברי המוכר את עצמו נקנה בכסף מגזירה שווה "שכיר שכיר" (ויקרא כה, מ; דברים טו, יח), אך היא מסיקה שהתנא שאינו דורש "שכיר שכיר" לומד זאת ממקום אחר. מתוך כך הגמרא מנסה לברר מי הוא אותו תנא שאינו דורש "שכיר שכיר", ומציעה שזהו ת"ק שנחלק על ר' אלעזר בבבביתא:

המוכר עצמו - נמכר לשש ויתר על שש, מכרוהו ב"ד - אינו נמכר אלא לשש;
 המוכר עצמו - אינו נרצע, מכרוהו ב"ד - נרצע; מוכר עצמו - אין מעניקים לו, מכרוהו ב"ד - מעניקים לו; המוכר עצמו - אין רבו מוסר לו שפחה כנענית, מכרוהו ב"ד - רבו מוסר לו שפחה כנענית; רבי אלעזר³ אומר: זה וזה אינו נמכר אלא לשש, זה וזה נרצע, וזה וזה מעניקים לו, וזה וזה רבו מוסר לו שפחה כנענית (קידושין טז ע"ב).

אמנם רב טביומי משמו של אביי דחה הצעה זו וקבע כי גם ת"ק דורש "שכיר שכיר"⁴, והסביר כי מחלוקתם היא בדרישת הפסוקים העוסקים בעבד עברי, כפי שמפורט בקידושין יד ע"ב-טו ע"א. בכל אופן, נראה שת"ק החריג את המוכר עצמו מדיני עבד עברי: בניגוד לעבד עברי רגיל, המוכר עצמו נמכר לשש וליותר משש; אינו נרצע; אין מעניקים לו; אין רבו מוסר לו שפחה כנענית. הגמרא מבררת מהיכן למד ת"ק שאין מעניקים למוכר עצמו:

מ"ט דתנא קמא, דאמר: מוכר עצמו אין מעניקין לו? מיעט רחמנא גבי מכרוהו ב"ד הענק תעניק לו, לו - ולא למוכר עצמו. ואיך? ההוא מיבעי ליה: לו - ולא ליורשיו. יורשיו אמאי לא? שכיר קרייה רחמנא, מה שכיר פעולתו ליורשיו, אף האי פעולתו ליורשיו! אלא, לו - ולא לבעל חובו, מדסבירא לן בעלמא כרבי נתן, דתניא, א"ר נתן: מנין לנושה בחברו מנה

³ חלק מכתבי היד גרסו ר' אליעזר וחלק מכתבי היד גרסו ר' אלעזר, ובתוספות העידו "ברוב ספרים גרס ר' אלעזר" (תוס' קידושין טו ע"א ד"ה "ואידך"). הגרסה עשויה להיות משמעותית לשאלה האם מדובר בר' אליעזר השמותי, שהרי אם כן אין לפסוק כמותו (ראו תוספות שם), ואכמ"ל.
⁴ הגמרא לא מצליחה לברר מיהו אותו תנא ונשארת בשאלה, ויש מהראשונים שהציעו כי הוא ר' יוסי בר' יהודה (תוספות רא"ש קידושין יד ע"ב ד"ה "מאן תנא"; תוס' בבא מציעא קיא ע"ב ד"ה "ורבי יוסי"). אמנם הריטב"א כתב שאותו תנא הוא ת"ק, ולא קיבל את דחייתו של רב טביומי משמו של אביי (קידושין טו ע"א ד"ה "ואיכא למידק").

וחברו בחברו, מנין שמוציאין מזה ונותנין לזה? ת”ל: ונתן לאשר אשם לו, אתא לו לאפוקי. ואידך? בעלמא נמי לא סבירא לן כרבי נתן (קידושין טו ע”א).

כלומר לדעת ת”ק שלא סבר כר’ נתן לומדים מהמילה ”לו“ שאין מעניקים למוכר עצמו, ואילו לדעת ר’ אלעזר לומדים ממנה שיש להחריג את ההענקה מהלכתו של ר’ נתן. אמנם הראשונים התקשו בביאור סוגיה זו, משום שבמקומות אחרים בגמרא נראה שהלכה כת”ק שאין מעניקים למוכר עצמו, ומצד שני פוסקים גם כר’ נתן שהנושה בחברו וחברו בחברו – מוציאים מזה ונותנים לזה! רבו הדעות בפירוש סוגיה זו, וננסה להציג כמה מהן בקצרה.

1. ר’ נתנאל המובא בתוספות (קידושין טו ע”א ד”ה ”ואידך”) חילק בין שכירות להלוואה. בהלוואה לכולי עלמא הלכה כר’ נתן, אך בעבד עברי שיש בו ממד של שכירות נחלקו ת”ק ור’ אלעזר.
2. ר”ת ור”י (שם) פסקו כר’ אלעזר שמעניקים למוכר עצמו, והם הסבירו את המקומות שמהם עולה כי הלכה כת”ק.
3. הריטב”א (קידושין טו ע”א ד”ה ”ואיכא למידק”) הסביר שרק לשיטת רב טביומי שסובר שת”ק דרש ”שכיר שכיר” ישנה מחלוקת תנאים אם הלכה כר’ נתן, ונדחו דבריו. הסבר זה ממשיך את שיטת הריטב”א שהתנא שאינו דורש ”שכיר שכיר” הוא אכן ת”ק, והוא הסיק זאת מכך שהגמרא לא מצאה מיהו התנא שאינו דורש ”שכיר שכיר”, אך יצאה מנקודת הנחה ברורה שיש מי שאינו דורש ”שכיר שכיר”⁵.
4. הרשב”א (קידושין טו ע”א ד”ה ”ואידך”) טען שגם ר’ נתן סבר כת”ק, ומחלוקת התנאים אינה בדין אלא ב”משמעות דורשין”. כלומר ר’ נתן ות”ק סברו שעדיף ללמוד מהמילה ”לו” דין העוסק בענייני עבד, ואילו לדעת ר’ אלעזר עדיף ללמוד מהמילה ”לו” דין המתייחס לבעל חוב (כפי שדרש ר’ נתן בפסוק אחר), מאשר ללמוד ממנה דין השייך לעבד אחר⁶. לדעת הרשב”א העמדת הגמרא של מחלוקת ר’ אלעזר ות”ק בשאלה האם פוסקים כר’ נתן או לא נובעת מההערפה להבין את מחלוקתם כמחלוקת בדין, אך ניתן להבין אחרת – שנחלקו התנאים במשמעות דורשין.

⁵ אמנם במהדורא בתרא כתב: ”הילכך ליכא תנא דלא יליף שכיר שכיר, דהא לא אשכחן תנא דלא יליף הכי” (ריטב”א מהו”ב קידושין טו ע”א ד”ה ”אלא מאן”).

⁶ שהרי הפסוק נמצא בפרשייה בדברים, שלפי חכמים עוסקת בעבד שמכרוהו ב”ד ולא במוכר עצמו.

נניח למחלוקת זו לעת עתה, ונשוב אליה בהמשך.

ב.3. הענקה לבורח ויוצא בגירעון כסף

כפי שכבר ראינו לעיל, לכל הדעות אין מעניקים לעבד הבורח מאדונו, אך נחלקו התנאים האם מעניקים ליוצא בגירעון כסף (עבד המשלם עבור שחרורו המוקדם):

אלו מעניקים להם: היוצא בשנים, וביובל, ובמיתת אדון, ואמה העבריה בסימנין, אבל בורח, ויוצא בגרעון כסף - אין מעניקים לו; ר' מאיר אומר: בורח אין מעניקין לו, ויוצא בגרעון כסף מעניקים לו (קידושין טז ע"ב).

הגמרא מסבירה את המחלוקת כחלק מדרשת הפסוק:

וכי תשלחנו, יכול שאני מרבה בורח ויוצא בגרעון כסף? ת"ל: וכי תשלחנו חפשי מעמך, מי ששילוחו מעמך, יצא בורח ויוצא בגרעון כסף, שאין שילוחו מעמך; ר' מאיר אומר: בורח אין מעניקין לו, דאין שילוחו מעמך, אבל יוצא בגרעון כסף, ששילוחו מעמך (שם).

נמצא שמחלוקתם של ת"ק ור' מאיר היא בשאלה האם שילוחו של היוצא בגירעון כסף נחשב "מעמך". המחלוקת מתבארת מתוך התבוננות במקור הדרשה בספרי: "וכי תשלחנו חפשי מעמך וגו' למי שאתה משלחו אתה מעניק ואי אתה מעניק למי ששילוחו מעצמו" (ספרי דברים ק"ט). דרשת הספרי היא בביורור דעת ת"ק, כלומר היוצא בגירעון כסף שולח ע"י אדונו מתוך יוזמה שלו, ולכן אין הבדל בינו לבין הבורח שלא שולח ע"י אדונו. אמנם לדעת ר' מאיר יש להבדיל בין בורח שלא שולח כלל ע"י אדונו, לבין יוצא בגירעון כסף ששולח ע"י אדונו – אע"פ שיצא לחרות מתוך יוזמה שלו. נמצא ששורש מחלוקת התנאים היא בשאלה האם חיוב הענקה חל רק כאשר היוזמה לשילוח אינה של העבד אלא של האדון, או שהוא חל בכל שחרור של עבד כל עוד העבד יצא כדין (שלא כבורח). או במילים אחרות, השאלה היא האם חובת הענקה היא דין באדון או דין בעבד.

ג. ענק עבד עברי – לעצמו ?

עד כאן עסקנו בשאלה מתי מעניקים, ובאילו מצבים לא חלה חובת הענקה. כעת נתבונן בטיב הבעלות של העבד על המענק שקיבל, שעשוי גם הוא לחשוף רובד מסוים של מצוות הענקה. כחלק ממהלך המנסה לבסס את דעת ריש לקיש שמיתת האב מוציאה אמה עבריייה מרשות אדונה, מעמתת הגמרא בין שתי ברייתות העוסקות בשאלה למי שייך המענק:

”תני חדא: ענק עבד עברי לעצמו, וענק אמה העבריה לעצמה, ותניא אידך: ענק אמה העבריה ומציאתה לאביה, ואין לרבה אלא שכר בטלה בלבד?” (קידושין טז ע”ב).

לענייננו רק נציין שהגמרא מתרצת שהברייתא הראשונה עוסקת במצב שאין לאמה אב ולכן המענק שייך לה, ואילו הברייתא השנייה עוסקת במצב שיש לה אב ולכן המענק שייך לו. בהמשך הגמרא שואלת:

בשלמא ענק אמה העבריה לעצמה - למעוטי אחין, דתניא: והתנחלתם אותם לבניכם אחריכם - אותם לבניכם ולא בנותיכם לבניכם, מכאן שאין אדם מוריש זכות בתו לבנו. אלא ענק עבד עברי לעצמו – פשיטא! אלא למאן? אמר רב יוסף: יו”ד קרת קא חזינא הכא. אביי אמר, הכי אמר רב ששת: הא מני? תוטאי הוא, דתניא, תוטאי אומר: לו - ולא לבעל חובו (שם).

ברור מדוע הברייתא צריכה להדגיש שמענק אמה עבריייה שייך לה, שהרי היה אפשר לומר שאחיה קיבלו בירושה מאביהם את היכולת לזכות במענק שלה, אך צריך להסביר מדוע הוסיפה הברייתא ש”ענק עבד עברי לעצמו”. לדעת רב יוסף ”יוד קרת קא חזינא הכא”, ונחלקו הראשונים כיצד להבין זאת. לדעת רש”י (ד”ה ”יו”ד קרת”) כוונתו היא: ”יו”ד שהיא קטנה עשאה עיר גדולה כלומר האריך משנתו חנם”, כלומר לשון הברייתא אינה מוקפדת ואין משמעות לכך שהוסיפה ש”ענק עבד עברי לעצמו”. אמנם הריטב”א הביא פירוש אחר:

אבל הראב”ד ז”ל גורס אמר רבה יוד קרת קא חזינא הכא, והוא שם אדם קשה מאוד, שלא היה חס אפילו על בניו ובני ביתו כדאיתא בתעניות,

ולדוגמא הביאו לכאן לומר שאף זו קושיא קשה היא, וזה יותר נכון (ד"ה "גירסת רש"י ז"ל").

או במילים אחרות כוונת רב יוסף היא שקושיה זו היא קושיה טובה.

אך אביי הסביר בשם רב ששת שהברייתא הזאת היא דעת תוטאי, שדרש "לו – ולא לבעל חובו" כדעת ר' אלעזר שהובאה לעיל⁷. גם כאן היינו יכולים לומר שהמענק יועבר לבעל חובו, והברייתא מדגישה שמענקו של עבד עברי שייך לו ולא לבעל חובו. למעט ר' נתנאל בתוספות, רוב הראשונים קיבלו את דעת תוטאי להלכה, ויש לשאול מדוע הוחרג המענק ששייך לעבד מדינו של ר' נתן גם אם יש לו חוב למישהו אחר? בהמשך ננסה להציע תשובה לשאלה זו.

ד. הענקה מדבר המתברך והענקה כשלא התברך הבית

פן נוסף של מצוות הענקה עשוי להתבטא בשיעור הענקה. שלוש דעות נאמרו בברייתא לגבי שיעור זה:

תנו רבנן: כמה מעניקים לו? חמש סלעים מכל מין ומין, שהן חמש עשרה סלעים, דברי ר' מאיר; ר' יהודה אומר: שלשים, כשלשים של עבד; ר"ש אומר: חמשים, כחמשים שבערכין (בבלי קידושין יז ע"א).

הגמרא דנה בכל אחת מהדעות ומסבירה מאיפה היא לומדת את שיעור ההענקה. ר' מאיר למד מפדיון בכור, שהוא בחמש סלעים, ומכך שבפסוק מפורטים שלושה דברים מהם יש להעניק - "הַעֲנִיק תַּעֲנִיק לוֹ מִצֶּאֱנָךְ וּמִגְּרָךְ וּמִיִּקְרָךְ", (דברים טו, יד) לכן יש להעניק חמש עשרה סלעים. הגמרא בהמשך שואלת מה ר' יהודה ור' שמעון למדו מפירוט זה:

בשלמא לר' מאיר, היינו דכתיב צאן גורן ויקב, אלא לר' יהודה ורבי שמעון, האי צאן גורן ויקב למה לי? האי מיבעי ליה לכדתניא: יכול לא יהו מעניקין אלא מצאן גורן ויקב, מנין לרבנות כל דבר? ת"ל אשר ברכך יי' א-להיך, א"כ,

⁷ כפי שביארנו לעיל (ב.2). לדעת כמה מהראשונים דעתו של תוטאי מתאימה דווקא לדעת ר' אלעזר, אך לדעת הריטב"א היא מתאימה גם לדעת ת"ק (ולדעת רשב"א היא מתאימה רק בדין).

מה ת”ל צאן גורן ויקב? לומר לך: מה צאן גורן ויקב מיוחדים שישנן בכלל ברכה, אף כל שישנן בכלל ברכה, יצאו כספים, דברי ר’ שמעון; רבי אליעזר בן יעקב אומר: יצאו פרדות. ור’ שמעון? פרדות משבחן בגופייהו. ורבי אליעזר בן יעקב? כספים עביד בהו עיסקא (שם).

רש”י (ד”ה ”בכלל ברכה”) פירש: ”בכלל ברכה - צאן פרה ורבה וכן גידולי קרקע”⁸. ר’ שמעון כלל בדברים שהם בכלל ברכה גם פרדות ור’ אליעזר בן יעקב כלל כספים, אך העיקרון המשותף לכל הדעות (אולי למעט ר’ מאיר) הוא שההענקה לא יכולה להיות ממשוהו שאין בו פוטנציאל התברכות. מדוע לדעתם יש להעניק דווקא מדברים שבכלל ברכה? גם על כך ננסה לענות בהמשך.

עוד סוגייה שיש לדון בה היא האם חובת הענקה קיימת אפילו אם לא התברך הבית, שהרי כתוב: ”הַעֲנִיק תַּעֲנִיק לוֹ מִצֵּאֲנֶךָ וּמִגְּרַנְךָ וּמִיִּקְבְּךָ אֲשֶׁר בְּרִכְךָ ה’ אֶל-לְהִיף תִּתֵּן לוֹ” (דברים טו, יד). בכך נחלקו התנאים:

ת”ר: אשר ברכך ה’ א-להיך - יכול נתברך בית בגללו מעניקים לו, לא נתברך בית בגללו אין מעניקים לו? ת”ל: הענק תעניק, מכל מקום; אם כן, מה ת”ל אשר ברכך? הכל לפי ברכה תן לו; ר’ אלעזר בן עזריה אומר: דברים ככתבן, נתברך בית בגללו - מעניקים לו, לא נתברך בית בגללו - אין מעניקים לו; א”כ, מה ת”ל, הענק תעניק? דברה תורה כלשון בני אדם (שם ע”ב).

ת”ק סבר שחובת הענקה היא חובה קבועה שחלה על האדון, ואילו לדעת ראב”ע הדבר תלוי בהתברכות הבית בגללו. ייתכן שלדעת ראב”ע ההענקה היא תוספת בעלת אופי התנדבותי, ולכן מסתבר להגביל אותה למצב בו הבית התברך. אמנם לדעת ת”ק חיוב הענקה אינו תוספת כלשהי, אלא הוא דין עקרוני בשילוח עבד עברי ולכן הוא חל בלי קשר לשאלה אם התברך הבית או לא.

⁸ וכך עולה מלשון הספרי בדעת ר’ אליעזר בן יעקב: ”רבי אליעזר בן יעקב אומר יצאו פרדות שאינן יולדות” (ספרי דברים קיט).

ה. טעמים להענקה

בראשית דברינו ציינו שהחובה לתת מענק שחרור היא חריגה ביחס למוסד העבדות. מדוע חובה על האדון לתת לעבדו מענק שחרור? לפני שנדון בדברי הרמב"ם, נציג בקצרה כמה טעמים שניתנו במשך הדורות למצוות הענקה⁹.

ה.1. צדקה

כיוון אחד שהעלו האחרונים הוא שמצוות הענקה היא מדין צדקה. כך כתב הש"ך כחלק מדין בשיטת הרמב"ם: "דהדבר ידוע דהענקה הוא מדין צדקה וכדמשמע בקרא ובש"ס פרק אלו מציאות ובקדושין בכמה דוכתי" (ש"ך חו"מ פו ס"ק ג). הש"ך הציג את העובדה שהענקה היא מדין צדקה כדבר ידוע, אך אין ספק שיש בכך חידוש. לכך הוא הביא כמה ראיות: בראש ובראשונה הוא כותב שמשמע כך מהפסוקים, ויש להתלבט למה כוונתו. יש מהדירים¹⁰ שצינו שמקורו הוא בדברים טו, יד-טו, אמנם לא ברור איך משמע משם שהענקה היא מדין צדקה, וייתכן שכוונת הש"ך היא לסמיכות בין הפרשייה "פִּי יִהְיֶה בְּךָ אֶבְיֹן... (דברים טו, ז-יא) לפרשיית הענקה. ראיה נוספת שהביא הש"ך היא מפרק אלו מציאות, וכנראה כוונתו לגמרא שמסבירה מקומות רבים בהם התורה נקטה לשון כפולה, וביניהם כמה כפילויות הקשורות לצדקה. אולם הגמרא דנה גם בכפילויות שקשורות לנושאים שונים, ולא ברור מה הראיה משם, וצ"ע. כמו כן כתב הש"ך שכך משמע בקידושין בכמה מקומות, ולא זכינו שיבאר לנו את דבריו.

⁹ במסגרת זו נעסוק רק בטעמים שעשויים להסביר את מהות מצוות הענקה ואת דיניה, ולא בטעמים אחרים המצביעים על ההשפעות החינוכיות של הענקה (כגון בספר החינוך תפב) או על המוטיבציה להעניק (כגון בספרי דברים קכ).

¹⁰ למשל הש"ך המופיע בפרויקט השו"ת (מהדורת מורשה להנחיל, ירושלים תשכ"ו).

אמנם אם אכן כדברי הש”ך מצוות הענקה היא מדין צדקה, מדוע התורה נצרכה לצוות על כך שוב בלאו הניתק לעשה? הרי גם אם התורה לא היתה מצווה להעניק לעבד עברי, עדיין היינו צריכים לתת לו צדקה!¹¹

ה.2. מתנה

טעם נוסף מובא בסמ”ע. מתוך דיוק בלשון הטור, הציע הסמ”ע:

א”נ הענקה אינה לעבד עברי מתורת חיוב אלא מתורת ויתור ומתנה בתורת חנינה, ומשום הכי דקדק לומר בכל ענין ”שיתחייב” כו’, ר”ל דוקא במה שהוא בתורת חיוב הוה דינא הכי, ודוק (סמ”ע חו”מ פו ס”ק ג).

אמנם לא ברור כל כך כיצד ניתן להגדיר הענקה כמתנה ולא ”מתורת חיוב”, שהרי זו מצוות עשה ובאופן פשוט יש חיוב להעניק. וייתכן שכוונת הסמ”ע היא שאופיה של חובת הענקה אינו כחיוב שנובע ממצוות ה’ ותו לא, אלא הוא כ”ויתור ומתנה בתורת חנינה”, מצווה שמשותף בה היבט של נתינה מתוך התנדבות ורצון טוב, וצ”ע.

ה.3. שכירות

אפשרות נוספת שהובאה במשנה למלך¹², היא שטעמה של מצוות הענקה הוא משום שעבד עברי הוא בעצם שכיר, והמענק הוא שכר פעולה. בסוגיית הגמרא מבוארת מחלוקת ת”ק ור’ אלעזר אם מוסרים למוכר עצמו שפחה כנענית:

מ”ט דת”ק, דאמר: מוכר עצמו אין רבו מוסר לו שפחה כנענית? מיעט רחמנא גבי מכרוהו ב”ד אם אדוניו יתן לו אשה, לו - ולא למוכר עצמו. ואידך? לו - בעל כרחו. ואידך? מכי משנה שכר שכיר נפקא; דתניא: כי משנה שכר שכיר עבדך - שכיר אינו עובד אלא ביום, עבד עברי עובד בין ביום ובין בלילה; וכי

¹¹ לקושיות נוספות על שיטה זו, ראו חזון איש ב”ק סי’ טו ס”ק יד.

¹² לאמתו של דבר נראה שהיא מופיעה כבר בדברי המאירי: ”שעקר המצוה בהענקה הוא מצד מה שעשה לבעל הבית יתר על דמי שכירותו” (מאירי קידושין טו ע”א ד”ה ”הענקת”), אך הבאנו זאת משמו של המשנה למלך שכן כבר התפרסם הדבר משמו.

תעלה על דעתך שעבד עברי עובד בין ביום ובין בלילה? והלא כבר נאמר: כי טוב לו עמך, עמך במאכל, עמך במשתה! וא"ר יצחק: מכאן, שרבו מוסר לו שפחה כנענית. ואידך? אי מהתם, הוה אמינא ה"מ מדעתיה, אבל בע"כ - אימא לא, קמ"ל (בבלי קידושין טו ע"א).

לכל הדעות יש בעבד ממד של שכירות, והמשנה למלך הציע בעקבות המהרי"ט שזוהי מהות מצוות הענקה:

אבל לפי האמת דדרשינן אם אדוניו יתן לו למעט מוכר עצמו משום דבעל כרחו מכי משנה ש"ש נפקא תו לא איצטריך לו דהענקה למעט מוכר עצמו משום דקרא דכי משנה שכר שכיר הוא טעם על הענקה וכמו שפירש"י ז"ל וכיון דטעמא דהענקה הוא משום דכי משנה שכר שכיר עבדך שפירושו הוא שמסר לו שפחה כנענית ממילא משמע דמוכר עצמו דאסור בשפחה ממיעוטא דלו אינו חייב להעניק וא"כ אייתר לן לו דהענקה למעט ב"ח [...] וא"ת א"כ דטעמא דת"ק דס"ל דמוכר עצמו אין מעניקין לו הוא משום דאין רבו מוסר לו שפחה ולא מיקיים ביה כי משנה שכר שכיר א"כ אף במכרוהו ב"ד שלא מסר לו שפחה נאמר ג"כ שלא יהיה חייב להעניקו וי"ל דשאני גבי מכרוהו ב"ד כיון שהיה בידו להעבידו ביום ובלילה והוא לא מסר לו שפחה איהו דאפסיד אנפשיה ומיקיים שפיר כי משנה ש"ש עבדך כיון שניתן לו רשות למסור לעבדו שפחה אבל גבי מוכר עצמו שאין יכולת בידו פשיטא דאינו חייב להעניקו כיון דלא מיקיים ביה כי משנה ש"ש. אבל הרב מוהרימ"ט (דף י"א) כתב דאם לא מסר לו שפחה אינו חייב בהענקה¹³ (משנה למלך עבדים ג, טו).

כלומר עבד עברי עובד גם ביום וגם בלילה, בניגוד לשכיר רגיל שעובד רק ביום. העבודה הנוספת שעבד עברי עובד בה בלילה היא נשיאת שפחה כנענית והבאת ילדים לעולם, שגם הם יהיו עבדים לאדון. כשהאדון קנה את העבד הוא שילם רק על עבודת היום, ונמצא שההענקה היא משכורתו על עבודת הלילה. המהרי"ט לקח את העיקרון הזה צעד נוסף, ומכריע שבמקרה שהאדון לא מסר לעבד שפחה כנענית הוא פטור מהענקה. לפי הבנה זו, ברור גם למה לדעת ת"ק אין מעניקים למוכר עצמו,

¹³ ראו עוד: ספר המקנה קידושין טז ע"ב ד"ה "בגמרא בשלמא"; משך חכמה דברים טו, יד.

שהרי לדעת ת”ק ”המוכר עצמו - אין רבו מוסר לו שפחה כנענית” (בבלי קידושין טז ע”ב).

ו. שיטת הרמב”ם

כעת נדון בכמה נקודות עיקריות שיש לעמוד עליהן על מנת להבין את ייחודיותה של שיטת הרמב”ם במצוות הענקה. את דיני הענקה כתב הרמב”ם בשתי הלכות בסוף הפרק השלישי של הלכות עבדים:

כל המשלח עבדו ואמתו ריקם עובר בלא תעשה שנאמר לא תשלחנו ריקם והרי הכתוב נתקו לעשה שנאמר העניק תעניק לו, אחד היוצא בסוף שש או שיצא ביובל או במיתת האדון וכן האמה העבריה שיצאת באחד מכל אלו או בסימנין הרי אלו מעניקין להם, אבל היוצא בגרעון כסף אין מעניקין להם שנאמר וכי תשלחנו חפשי מעמך וזה לא שלחו חפשי אלא העבד נתן שאר הדמים שנשאר לו לעבוד בהן ואחר כך יצא, העניק תעניק לו מצאנך מגרנד ומיקבך בענין צאן גורן ויקב דברים שיש בהם ברכה מחמת עצמן הוא שחייב להעניק לו מהם אבל הכספים והבגדים אינו חייב ליתן לו מהם, וכמה נותן לו אין פחות משוה שלשים סלע בין ממין אחד בין ממינין הרבה כשלשים של קנס העבד שנאמר בו יתן לאדוניו, בין שנתברך הבית בגללו בין שלא נתברך שנאמר העניק תעניק לו מ”מ, א”כ למה נאמר אשר ברכך הכל לפי הברכה תן לו.

אם ברח ופגע בו יובל כשהוא בורח ויצא לחירות אינו חייב להעניקו שנאמר וכי תשלחנו וגו’, ענק עבד עברי לעצמו ואין בעל חוב גובה הימנו, וענק אמה העבריה וכן מציאתה לאביה, ואם מת אביה קודם שיבא לידו הרי הן של עצמה ואין לאחיה בהם כלום שאין אדם מוריש זכות שיש לו בבתו לבנו (רמב”ם עבדים ג, יד-טו).

ראשית, יש לציין שהרמב”ם השמיט מהלכות אלו את הדין שמוכר עצמו אין מעניקים לו, ושיבץ אותו בהלכה יב העוסקת במכלול ההבדלים בין עבד המוכר עצמו לעבד שמכרוהו בית דין. שנית, אף על פי שהרמב”ם פסק כת”ק שאין מעניקים למוכר עצמו, הוא פסק ש”ענק עבד עברי לעצמו ואין בעל חוב גובה הימנו”, ובדומה לשאר

הראשונים יש להסביר כיצד הרמב"ם מפרש סוגיה זו. עוד יש להעיר, שעל דעת ר' שמעון שקבע שלא ניתן להעניק כספים הוסיף הרמב"ם שלא ניתן להעניק כסות למרות שהגבלה זו לא הופיעה בגמרא, ויש לבחון האם יש להוספת דוגמה זו משמעות.

ארצה להציע כי הרמב"ם הבין את מצוות הענקה כמצווה ייחודית שעניינה שיקום עברייני החברה. כאשר אדם גונב ואינו יכול לשלם את חובו, ב"ד מוכר אותו לעבד. אך כאשר תמו שנות עבודתו והוא יוצא לחופשי, הוא חוזר לחברה בתור עני שאין לו דבר. נקודת פתיחה זו עשויה להוביל אותו לגנוב שוב, ומצוות הענקה באה להציע לעבד המשוחרר דרך חלופית ע"י מענק שתכליתו סיוע בדרכו של העבד המשתחרר לעצמאות כלכלית בדרך ישרה. פירוש זה של מצוות הענקה כבר נרמז בספר המצוות בתרגומו של הרב קאפח:

והמצווה השש ותשעים ומאה, הצווי שנצטוינו להעניק לעבד עברי ולעזור לו בצאתו לחפשי, ולא יצא בידיים ריקות, והוא אמרו יתעלה תעניק לו מצאנך ומגרנך ומיקבך אשר ברכך ה' א-להיך תתן לו... (ספר המצוות לרמב"ם, עשה קצו, תרגום הרב קאפח)¹⁴.

עפ"י הסבר זה, ניתן לבאר כמה נקודות מוקשות ברמב"ם ובסוגיות. הרמב"ם כתב שאין מעניקים למוכר עצמו בהלכה יב, ולא עם שאר פרטי דיני הענקה, משום שלשיטתו דין זה אינו דין מיוחד להענקה, אלא דין מיוחד למוכר עצמו. בניגוד למי שנמכר בגניבתו ע"י בית הדין, המוכר עצמו ויתר על חירותו מבחירה וגרם לכך שיש לו גם אדון בשר ודם מלבד הקב"ה. הרמב"ם ביטא יחס שלילי זה למכירה עצמית לעבדות בהלכה הראשונה של הלכות עבדים, בה הוא מתאר את שני המסלולים בהם ישראל יכול להימכר לעבדות:

עבד עברי האמור בתורה זה ישראלי שמכרו אותו ב"ד על כרחו או המוכר עצמו לרצונו, כיצד גנב ואין לו לשלם את הקרן ב"ד מוכרין אותו כמו

¹⁴ אמנם בתרגום שבמהדורת פרנקל הניסוח שונה: "והמצוה הקצ"ו היא שצונו להעניק עבד עברי כשיצא לחפשי, ולא יצא בידיים ריקניות, והוא אמרו יתעלה הענק תעניק לו מצאנך ומגרנך וכו'. וכבר התבאר משפטי מצוה זו בפרק ראשון מקדושין" (שם, מהדורת פרנקל).

שאמרנו בהלכות גניבה, ואין לך איש בישראל שמוכרין אותו בית דין אלא הגנב בלבד, ועל זה שמכרוהו ב”ד הוא אומר כי תקנה עבד עברי, ועליו הוא אומר במשנה תורה כי ימכר לך אחיך העברי, מוכר עצמו כיצד זה ישראל שהעני ביותר נתנה לו תורה רשות למכור את עצמו שנאמר כי ימוך אחיך עמך ונמכר לך ואינו רשאי למכור את עצמו ולהצניע את דמיו או לקנות בהם סחורה או כלים או ליתנם לבעל חוב אלא אם כן צריך לאכלן בלבד, ואין אדם רשאי למכור את עצמו עד שלא ישאר לו כלום ואפילו כסות לא תשאר לו ואח”כ ימכור את עצמו (רמב”ם עבדים א, א).

הרמב”ם הגביל את האפשרות לישראל למכור את עצמו רק למקרה קיצוני ביותר – שאין לו שום דבר ואפילו הקטן ביותר. לפי הרמב”ם התורה מתירה לישראל למכור את עצמו לעבדות רק כאשר אין ברירה אחרת. דבריו של הרמב”ם מבוססים על דרשת הספרא:

מנין שאין אדם רשאי למכור עצמו ולהניח באפונדתו וליקח לו בהמה וליקח לו כלי וליקח לו בית אא”כ העני ת”ל וכי ימוך ונמכר הא אינו נמכר אא”כ העני (ספרא בהר ה, פרקים ז, א).

יש לציין שהרמב”ם פירש את דברי הספרא בצורה נרחבת למדי, אע”פ שהיה ניתן לפרש אותם באופן מצומצם יותר ולומר שאסור לישראל למכור את עצמו על מנת להרבות נכסים, אך מותר לו למכור את עצמו על מנת להתפרנס. עוד יש לציין שהרמב”ם הוסיף על דברי הספרא שאסור לישראל למכור את עצמו ולהשתמש בכסף לכיסוי חובותיו, ונדון בכך בהמשך. אם כן ניתן לומר שהרמב”ם לא ראה בחיוב מצב בו איש מישראל מוכר את עצמו לעבדות¹⁵, ולכן דיניו שונים מדיני עבד עברי שנמכר ע”י בית דין בעל כרחו בכמה תחומים, שהענקה היא רק אחד מהם. כלומר לדעת הרמב”ם דעת ת”ק בברייתא בקידושין טז ע”ב היא שהמוכר עצמו שונה באופן מהותי מעבד עברי שנמכר ע”י בית דין, ולכן הוא אינו נרצע; הוא אסור בשפחה כנענית; הוא נמכר לגוי; הוא נמכר ליותר משש שנים; ואין מעניקים לו.

¹⁵ כך כתב בפירוש מהרש”ל: ”ואין להקשות, למה אין מעניקין למוכר עצמו שלא גנב, ובמכרו בית דין שגנב מעניקין, לא קשה מידי, במוכר עצמו מדעתו, ועבר על לי בני ישראל עבדים, ולא עבדים לעבדים, משום הכי אין מעניקים” (ים של שלמה קידושין פרק א סי’ כב). והשוו רמב”ם שכירות ט, ד; ירושלמי ב”מ ו, ב ופירוש הירידב”ז שם; בבלי קידושין כב ע”ב.

כך יש להסביר גם את הסתירה לכאורה בין פסיקתו של הרמב"ם כת"ק שאין מעניקים למוכר עצמו, לפסיקתו שהמענק שייך לעבד ובעל חובו אינו יכול לגבות אותו ממנו כדעת ר' אלעזר. אמנם אם נדייק בלשונו של הרמב"ם ניווכח שפסיקת הרמב"ם שהמענק שייך לעבד אינה נובעת ממחלוקת ת"ק ור' אלעזר, אלא מהברייתא בדף טז ע"ב אותה ציטט הרמב"ם כמעט במדויק. בברייתא נאמר: "ענק עבד עברי לעצמו" והיא פורשה ע"י רב ששת כדעת תוסאי שסובר "לו ולא לבעל חובו", ואילו הרמב"ם פסק: "ענק עבד עברי לעצמו ואין בעל חוב גובה הימנו". נראה שבדומה לריטב"א, הרמב"ם סבר שת"ק אינו דורש "שכיר שכיר", ונמצא שמחלוקתו עם ר' אלעזר אינה בשאלה כיצד לדרוש את המילה "לו", וממילא ייתכן שהוא מסכים עם הדרשה "לו - ולא לבעל חובו". בכל אופן הרמב"ם לא פסק כר' אלעזר, אלא כתוסאי. פירוש זה מסייע לנו להסביר שדעת ת"ק אינה נובעת בהכרח מדרשת הפסוקים, אלא מיחסו העקרוני לעבד שמכר את עצמו.

כמו כן, אין מעניקים לבורח וליוצא בגירעון כסף משום ששניהם נקטו יוזמה אישית ויצאו מעבודתם באופן עצמאי. חובת האדון לסייע ולתמוך בעבד המשתחרר, אך אם העבד בוחר בעצמאות למרות מצבו, אזי אין חובה על אדונו לסייע לו. הבורח בחר לצאת מעבודתו שלא כדין, ופשוט הדבר שאין האדון נצרך לסייע לו. גם היוצא בגירעון כסף בחר להשתחרר מרצונו החופשי, ואין פסול בכך שעבד ישחרר את עצמו. אמנם האדון לא מחויב לסייע לו בתחילת דרכו, שהרי העבד הוא זה שביקש לצאת בחזרה לחברה כבן חורין, והאחריות לשיקומו מוטלת על כתפיו ולא על כתפי אדונו.

עוד הלכה שמתבארת ע"י הסבר זה היא ההלכה הנוגעת לדברים מהם מעניקים. מדוע מעניקים דווקא מדבר שבכלל ברכה? ניתן להציע שכדי לאפשר את שיקומו של העבד, צריך להעניק לו מדברים שיניבו לו רווח ויגדילו את הסיכוי שיוכל לפרנס את עצמו. אמנם כסף הוא שימושי, אך מטרת ההענקה היא לשקם את העבד, ולכן אין להעניק מדברים שכנראה לא ישמשו לשיקום העבד אלא לסיפוק צרכיו המידיים. מתוך כך אולי תתבאר הוספתו של הרמב"ם שאין מעניקים בגדים למרות שבגמרא

הם לא הופיעו כדוגמה. הצרכים הבסיסיים ביותר של עני הם מזונות וכסות¹⁶, וכשהרמב”ם כתב ”אבל הכספים והבגדים אינו חייב ליתן לו מהם“ הוא בא להדגיש שמצוות הענקה לא באה להשלים את החוסר, אלא לשקם את העבד. זאת גם הסיבה שהענקה אינה תלויה בהתברכות הבית, שהרי היא חלק אינטגרלי משיקומו של העבד, והיא לא יכולה להיות תלויה במצבים משתנים. עוד ייתכן לומר שסכום ההענקה שפסק הרמב”ם – שלושים סלעים, כדעת ר’ יהודה – משקף את התפיסה שההענקה מסייעת בשינוי מעמדו של העבד לבן חורין, שינוי המתבטא בעצמאותו הכלכלית. כך כתב הרב צחי הרשקוביץ בביאור דעת ר’ יהודה:

סכום הכסף בו זוכה העבד הוא כשיעור של עבד, עבד צרוף ללא התחשבות במוצאו כיהודי או גוי. סכום כזה נוכל למצוא רק בעבד כנעני שמת, ואדוניו זוכה לפיצוי בשווי שלושים שקלים. למעשה, הרעיון שעומד מאחורי הסכום הזה הוא שאנו רוצים להחזיר את העבד למצב של בן חורין רגיל, שבו הוא יוכל להשתלב כלכלית בחברה [...] כעת יובן מדוע מביא הרמב”ם בהלכות את הדמיון לעבד כנעני. זאת משום שעבד כנעני אינו רק מקור לימודו של ר’ יהודה, אלא הסבר למהות דין הענקה – ניטרול מושג העבדות שהיה שייך בעבד המשתחרר ומחיקתו, והמקום היחיד בתורה בו מדובר במפורש על ערכו של עבד כעבד נטו, ללא תוספת חיצונית, נמצא בקנס עבד כנעני (הרב צחי הרשקוביץ, ביאור מחלוקת התנאים בסכום הענקה עבד עברי, מעליות כא עמ’ 58-59).

הצעתנו להבנת שיטת הרמב”ם במצוות הענקה דומה למדי למעלה הגבוהה ביותר של הצדקה כפי שהגדיר אותה הרמב”ם בהלכות מתנות עניים:

מעלה גדולה שאין למעלה ממנה זה המחזיק ביד ישראל שמך ונותן לו מתנה או הלואה או עושה עמו שותפות או ממציא לו מלאכה כדי לחזק את ידו עד שלא יצטרך לבריות לשאול, ועל זה נאמר והחזקת בו גר ותושב וחי עמך כלומר החזק בו עד שלא יפול ויצטרך (רמב”ם מתנות עניים י, ז).

¹⁶ כך משתקף גם בכמה מקומות אחרים ברמב”ם. ראו: רמב”ם מתנות עניים ז, ו; שם ח, י; מלוה ולוה ב, ב; עבדים א, א.

ואכן, גם הענקה וגם צדקה נועדו לסייע לאוכלוסיות חלשות בחברה, אך למצוות הענקה מאפיינים מיוחדים שנועדו לשקם גנבים - עבדים משוחררים. שיקומו של עבד מורכב יותר משום שנמכר לעבדות בגלל גניבתו, בניגוד לעני שלא הגיע למצב בו הוא גנב.

ז. סיכום

מצוות הענקה היא מצווה מיוחדת המצטרפת לשאר דיני עבד עברי ומעצבת את היחס המוסרי לעבדות ואת מקומה בחברה. כפי שטענו במאמר זה, לשיטת הרמב"ם מצוות הענקה מגלמת את התפיסה שקיומו של עבד עברי הוא מצב זמני העומד בסתירה לקביעת התורה: "כִּי לִי בְנֵי יִשְׂרָאֵל עֲבָדִים עֲבָדֵי הֵם" (ויקרא כה, נה). מצוות הענקה לעבד עברי מנסה להשיב את העבד אל החברה ולמנוע ממנו לגנוב ולשוב לעבדות בעתיד. רעיון זה בא לידי ביטוי בצורה מופלאה בדברי ר' ישמעאל במדרש:

ר' ישמעאל אומר בוא וראה רחמים של מי שאמר והיה העולם על בשר ודם - עבד עברי עובד עמך כל שש. אמר המקום: אם יצא הוא ריקן מאצלך עכשיו הוא מסבב על הפתחים ונמכר פעם שנייה, אלא תן לו כדי שתשרה בו ברכה, שנאמר: העניק תעניק לו (מדרש תנאים דברים טו, יד).

מעבר לעובדה שהבנה זו של מצוות הענקה עשויה להסביר כמה פרטי דינים מוקשים במצוות הענקה, תפיסה זו מציבה את מצוות הענקה ואת מוסד העבד העברי בכללותו בהקשר של תיקון החברה ושיקום גנבים שנשארו ללא כלום, ומפקיעה אותו מהקשר של אדנות וניצול.

ח. נספח: מצוות הענקה כהשראה ליחסי עובד-מעביד בימינו

אע”פ שדיני עבד עברי אינם נוהגים אלא בזמן שהיובל נוהג, ייחודיותה של מצוות הענקה, כמו גם הדמיון שיש בין עבד עברי לשכיר, גרמו לה שתהיה מקור השראה ליחסים הראויים בין מעביד לעובד. כך כתב בעל ספר החינוך:

ונוהגת מצוה זו בזכרים ונקבות בזמן הבית, שאין דין עבד עברי נוהג אלא בזמן שהיובל נוהג כמו שכתבתי במה שקדם [מצוה מ”ב], ומכל מקום אף בזמן הזה ישמע חכם ויוסף לקח, שאם שכר אחד מבני ישראל ועבדו זמן מרובה או אפילו מועט שיעניק לו בצאתו מעמו מאשר ברכו השם (ספר החינוך, מצווה תפב).

דברים אלה אינם מבוארים כל צרכם, ולא התפרש בהם מדוע יש בהענקה לשכיר מעשה ראוי וטוב. ייתכן שכוונת הדברים היא שמערכת היחסים שבין עובד ומעבידו לא תהיה נצלנית ותועלתנית גרידא, אלא שתהיה בה הכרה בטוב שעשה העובד. המנחת חינוך התקשה בדברי ספר החינוך מכיוון אחר:

ומה שכתב הרהמ”ח מצד מוסרו הטוב אף בזה”ז אם שכרו וכו’ שיעניק לו וכו’ באמת לשיטת הר”מ גם בזמן שהיה נוהג לא היה נוהג במוכר עצמו. ונראה מזה דעת הרהמ”ח כדעת התוס’ שגם במוכר עצמו נוהג על כן מצד המוסר גם היום נוהג אבל לשיטת הר”ם לא שייך כלל מצד המוסר דהתורה לא חייבה כלל רק במכרוהו בית דין ומי יודע מאיזה טעם והבן. אך לא שכיח שהרב המחבר יהיה נוטה מדעת הרמב”ם אם לא שפירש להדיא (מנחת חינוך שם).

הנחת היסוד של המנחת חינוך היא שניתן ללמוד מוסר מהלכה כלשהי רק אם היא נפסקה להלכה, וכיוון שהרמב”ם פסק שאין מעניקים למוכר עצמו, היה מצופה גם מבעל ספר החינוך ללכת באותה דרך. לכן הוא מציע בהסתייגות שבעל ספר החינוך נקט כשיטת ר”ת שמעניקים גם למוכר עצמו. ניתן ליישב את דברי ספר החינוך בשתי דרכים: דרך אחת היא לחלוק על הנחת המנחת חינוך שלא ניתן ללמוד מוסר משיטה הלכתית שלא נפסקה; דרך שנייה היא שמכירה עצמית לעבדות היא שלילית משום ”כי לי בני ישראל עבדים” כפי שהצענו בדעת הרמב”ם, לכן אין מעניקים למוכר עצמו, ומטען שלילי זה אינו קיים בשכירות.

כהמשך לדברי ספר החינוך, קישרו כמה פוסקים בין פיצויי פיטורים למצוות הענקה¹⁷. באחת מתשובותיו, ביסס הרא"י ולדינברג את החובה לשלם פיצויי פיטורים על מנהג המדינה, אך לאחר מכן הוא הוסיף:

ועוד זאת ענין מנהג הנהגת הענקה של פיצויים לעובד עם פיטוריו מצינו לו סמוכים בתורה ובהלכה. והוא בדברים פ' ראה אצל דין עבד עברי שכתוב: וכי תשלחנו חפשי מעמך לא תשלחנו ריקם, העניק לו מצאנך ומגרנך ומיקבך אשר ברכך ד' אלקיך תתן לו. ובספר החינוך מצוה תפ"ב מסביר שורש מצוה זאת שהיא: למען נקנה בנפשינו מדות מעולות יקרות וחמודות וכו' שנרחם על מי שעבד אותנו וניתן לו משלנו בתורת חסד מלבד מה שהתנינו עמו לתת לו בשכרו. ואחרי כתבו והסבירו ענין מצוה זאת האמורה בתורה גבי עבד עברי מוסיף החינוך בסוף דבריו וכותב דהגם דאין דין עבד עברי נוהג אלא בזמן הבית: מכל מקום אף בזמן הזה ישמע חכם ויוסיף לקח שאם שכר מבני ישראל ועבדו זמן מרובה או אפי' מועט שיעניק לו בצאתו מעמו מאשר ברכו הש"י. הרי שהחינוך משמיענו נימה לישמע ולהוסיף לקח מדין עבד עברי לכל שכיר ועובד להעניק לו בצאתו מעמו מאשר ברכו ד', ולא עוד אלא שאין חילוק בזה בין אם עבדו זמן מרובה או אפילו מועט, ומינה גם שאין חילוק בין עם עבדו במשרה שלימה יום שלם לבין עם עבדו חלקית חצי יום. והמנחת חינוך שם רצה מתחילה לומר דדברי החינוך אמורים רק לפי שיטת התוס' שגם במוכר עצמו נוהג דין הענקה, על כן מצד המוסר גם היום נוהג, אבל לשיטת הרמב"ם לא שייך כלל מצד המוסר להתורה לא חייב הכלל רק במכרוהו בית דין, אבל אח"כ חוזר בו וכותב אך לא שכיח שהרב המחבר יהיה נוטה מדעת הרמב"ם אם לא שפירש להדיא, והיינו דר"ל דמדלא פירש החינוך כאן להדיא שזה דלא כשיטת הרמב"ם א"כ מוכח דדבריו אמורים אפילו אליבא דדעת הרמב"ם. שוב מצאתי גם בספר שו"ת אבן שוהם חח"מ סי' ק"כ דעל יסוד דברי החינוך והמנ"ח הנ"ל כותב בנידונו שם להצדיק על שנתנו יד - הוא ובית דינו - לתת מקופה של צדקה של חברת ביק"ח לשמש החברה שלא היה באפשרותו להמשיך בעבודתו סך שלש מאות ר"כ משום דיש בזה גם חיוב הענקה עיין שם. וזה ראייה נוספת לדברינו. עכ"פ אין יסוד לפטור את המוסד מתשלום פיצויים לתובע כפי הנהוג בהיות שלא רק שאין

¹⁷ ראו: פסקי דין ירושלים – דיני ממונות ובירווי יוחסין ח"א עמ' קעט; תשובות והנהגות ח"ה סי' שסג; שם ח"ג סי' תעג; פד"ר ח"א עמ' 331; פד"ר ח"ד עמ' 127; שו"ת מנחת יצחק ח"ו סי' קסז.

סתירה לנוהג עפ"י ההלכה כי אם גם סמוכין לו מד"ת לכך (עיינן שו"ת הר"א מזרחי סי' ט"ז עיין שם) (שו"ת ציץ אליעזר ח"ז סי' מח, קונטרס אורחות המשפטים פרק י אות ד)¹⁸.

תפיסה זו של מצוות הענקה כמקור להענקת פיצויי פיטורים מצויה גם בפסיקתו של שופט בית המשפט העליון לשעבר, פרופסור משה זילברג:

מן המפורסמות היא, כי רעיון פיצויים אלה מקורו נעוץ בחובת ההענקה הכתובה בתורה: "הענק תעניק לו מצאנך מגרנך ומיקבך אשר ברכך ד' א-להיך וגו'" — דברים ט"ז, י"ג (עיינן גם קדושין, דף י"ז, ע"א וע"ב). לא ידוע לנו בדיוק מתי נולד מנהג זה כאן בארץ, אך נראה הדבר, כי היה קיים כבר, בצורה ניצנית, בתחילת המאה הנוכחית, והוא החל להכות שרשים בישוב, עם ראשית תקופת הכבוש, בקבלו גושפנקא משפטית, או מעין-משפטית, בפסקי הדין המרובים, שניתנו ע"י בתי המשפט של משפט השלום העברי (עיינן ואגר — דיקשטיין, פיצויי-פיטורין, פרק שני ופרק שלישי). לפנינו, איפוא, מנהג מיוסד על הכרה משפטית, השואבת את סמכותה המחייבת ממקורות משפט, ישנים וחריצים גם יחד. למעשה מצוי בו, במנהג זה, גם יסוד ה"עתיקות" (ab antiquo) אם כי עלי להוסיף מיד שאני מסופק מאד, אם יסוד זה מהווה, גם כאן בארץ, תנאי-בל-יעבור לקיומו של מנהג (ע"א 25/50 שמריהו וולפסון נ' ספינס בע"מ, פד"י ה, 265, עמ' 275).

אם כן, אע"פ שבטלה העבדות בקרב שומרי התורה (וגם אם לא היתה בטלה אין דינים אלו נוהגים אלא ביובל), ייתכן והשפעות של מצוות הענקה עדיין מותרות את רישומן בדרכים עקיפות. יש לציין שלפי הפירוש שהצענו בשיטת הרמב"ם, לא ניתן לגזור ממצוות הענקה את המשמעויות הקשורות ביחסי עובד-מעביד, שכן מצוות הענקה נועדה בעיקרה לשקם את העבד. אם נרצה להשתמש במשמעות מצוות הענקה עפ"י הרמב"ם בימינו, התחום בו היא תשפיע הוא ביחס לגנבים ועבריינים. התבוננות במוסד העבד העברי ובמצוות הענקה עשויות להתוות לנו דרך בעיצוב

¹⁸ במקום אחר הסביר הרא"י ולדינברג סיפור מוקשה בגמרא מתוך דברי ספר החינוך, ראו שו"ת ציץ אליעזר חכ"א סי' כג.

שערים לגמרא

“כדי שתשרה בו ברכה”

תוכניות לשיקום עבריינים, בהן תוצע להם השקעה ראשונית שתסייע להם בסלילת מסלול חיים של השתלבות בחברה מתוך יושרה וכבוד.